

Etleva LALA

VITRUVI DHE ARKITEKTURA E QYTETEVE ARBËRORE: PRAKTIKAT ARKITEKTURORE TË PËRCJELLA NDËR BREZA TE SHQIPTARËT

Abstrakt:

*Arkitektura e qyteteve mesjetare arbërore përbën një fushë studimi të rëndësishme, e cila hedh dritë mbi zhvillimin urban, kulturën dhe historinë e kësaj periudhe. Ndikimi i Vitruviusit, arkitektit dhe inxhinierit romak, edhe pse i largët në kohë, mund të vërehet në disa aspekte të planifikimit urban dhe ndërtimit të qyteteve arbërore. Këtu janë disa pika kyçe që duhen marrë parasysh: **Ndikimi i Vitruviusit:** Vitruviusi, në veprën e tij “De Architectura”, thekson rëndësinë e tri parimeve themelore të arkitekturës: “Firmitas” (fortësi), “Utilitas” (funksionalitet) dhe “Venustas” (bukuri). Këto parime, edhe pse të formuluar në kontekstin romak, ndikuan në arkitekturën e mëvonshme evropiane, përfshirë edhe atë mesjetare. Në qytetet arbërore, këto parime mund të vërehen në ndërtimin e fortifikimeve, kishave dhe ndërtesave të tjera publike. **Arkitektura e Qyteteve Arbërore:** Qytetet arbërore mesjetare karakterizoheshin nga një strukturë urbane e përshtatur me terrenin dhe nevojat e kohës. Fortifikimet, si kalatë dhe muret rrethuese, luanin një rol të rëndësishëm në mbrojtjen e qyteteve. Kishat dhe manastiret ishin qendra të rëndësishme fetare dhe kulturore, duke shfaqur stile të ndryshme arkitekturore, si bizantin dhe romanik. Arkitektura mesjetare shqiptare ka një shumëllojshmëri të madhe, dhe ka marrë ndikime nga shumë kultura të ndryshme, si nga kultura Bizantine, dhe nga kultura Romanike. **Elemente të përbashkëta:** Përdorimi i gurit si material ndërtimi, për shkak të qëndrueshmërisë dhe disponueshmërisë së tij. Planifikimi i qyteteve me një qendër të fortifikuar dhe rrugë që shtriheshin në drejtime të ndryshme. Integrimi i ndërtesave me mjedisin natyror. Për të kuptuar më mirë arkitekturën e qyteteve mesjetare arbërore, është e rëndësishme të studiohen monumentet e ruajtura, si kalatë e Beratit, Krutës dhe Shkodrës, si dhe*

kishat dhe manastiret e ndryshme në të gjithë vendin, si dhe përshkrimet e objekteve apo qyteteve të zhdukura tashme, si Drishti, Justiniana Prima etj.

Fjalët kyç: *Vitruvi, arkitektura arbërore, qytetet mesjetare, planifikimi urban, fortifikimet, trashëgimia arkitekturore.*

Historia e arkitekturës dhe ndërtimit në trojet shqiptare është një dëshmi e talentit të jashtëzakonshëm të mjeshtëreve vendas, të cilët jo vetëm gdhendën identitetin e qyteteve tona, por u bënë arkitektët kryesorë të veprave madhore në mbarë botën, veçanërisht gjatë periudhës së Perandorisë Osmane, ku kishin më shumë liri veprimi. Që në mesjetë por sidomos gjatë shekujve XVIII-XIX në Shqipëri u konsoliduan disa “shkolla” ose esnafe ndërtuesish që njiheshin jo vetëm në të gjithë Ballkanin por më gjerë. Shkolla e Dibrës, ose Ustallarët Dibranë ishin të famshëm si muratorë, gdhendës guri dhe druri, që ndërtonin jo vetëm shtëpi dhe kala, por edhe kisha e xhami në Maqedoni, Greqi, Bullgari dhe Rumani, ku tavanet e gdhendura mbajnë shpesh vulën e tyre. Mjeshtrit e Beratit dhe të Gjirokastrës njihen për arkitekturën autoktone: Berati për stilin e shtëpive me shumë dritare, ku mjeshtërit sfidonin terrenin e pjerrët dhe Gjirokastra për “kullat” urbane, shtëpi-fortesa të mbuluara me rrasa guri, unike në llojin e tyre. Disa nga figurat dhe shkollat më të rëndësishme në rang botëror Mimar Kasemi ose Kallfa Kasemi nga Korça që projektoi vepra si Kiosku Revan dhe Kiosku Bagdad në Stamboll. Në Shqipëri, emri i tij lidhet me urën e famshme të Kallfës në Berat. Sedefkar Mehmet Aga, arkitekti i Xhamisë Blu në Stamboll po ashtu ishte me origjinë nga Elbasani. Si mjeshtër i punimit të sedefit nga ku edhe mori emrin, ai përdorte një stil që ndërthurte elementet klasike me një ndjesi të re të hapësirës dhe dritës. Mehmet Isai dhe Mehmet Efendi ishin po ashtu dy arkitektë me origjinë shqiptare, pjesë e grupit që projektoi dhe mbikqyri ndërtimin e Taxh Mahallit në Indi, si nxënës të Mimar Sinanit.¹

¹ Për më shumë në lidhje me arkitekturën qytetare dhe monumentale shih: Emin Riza, *Banesa qytetare shqiptare* (Shek. XVIII-XIX), (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1991); Gani Strazimiri, *Historia e Arkitekturës në Shqipëri* (Tiranë: Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Inxhinierisë, 1987); Pirro Thomo, *Korça, Arkitek-*

Këto janë vetëm disa shembuj për të ilustruar që shqiptarët janë shquar si ndërtues, arkitektë, gurëgdhendës, zanatçinj dhe njerëz të punës së dorës, jo vetëm në vendin e tyre, por kudo ku kanë shkuar apo jetuar.² Ata janë përmendur vazhdimisht për veprat e tyre në kohë dhe vende të ndryshme, gjë që duhet kuptuar si një shenjë e qartë që ata zotëronin një lloj filozofie apo dije bazë që e merrnin me vete kudo ku shkonin, dije që e përshtatnin sipas nevojave të kohës e të vendit ku vinin në shërbim talentin dhe energjinë e tyre, për të kryer vepra monumentale. Për të kuptuar se çfarë ishte kjo dije që ata zotëronin dhe përcillnin brez pas brezi qoftë si sekret, qoftë si praktikë e ngurtësuar në formën “kështu duhet”,³ çelësin e artë e gjejmë te vepra e Vitruvit, i cili

tura dhe Urbanistika (Tiranë: Akademia e Shkencave, 1988); Aleksandër Meksi, *Arkitektura e Kishave të Shqipërisë, shekujt VII-XV* (Tiranë: Shtëpia Botuese “Uegen”, 2004); Sulejman Kadiu, *Arkitekt Kasemi: Mjeshtër i madh i arkitekturës shqiptare e botërore* (Tiranë: Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, 1991); Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania (1385-1912)*. Istanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 1990. Aristidh Kola, *Arvanitasit dhe prejardhja e grekëve* (Tiranë: Shtëpia Botuese “55”, 2002); Gjerak Karaiskaj, *Pesë mijë vjet fortifikime në Shqipëri* (Tiranë, Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, 1981), Koço Zheku, *Urat e vjetra prej guri në Shqipëri* (Tiranë: Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, 1982); Apollon Baçe, *Qyteti i fortifikuar i Beratit* (Tiranë: Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, 1981); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* (Arkitektura Osmane në periudhën e Sulltan Muratit II). (Istanbul: Baha Matbaası, 1972). Etj.

² Për arkitektët dhe zanatçinjtë shqiptarë në mesjetë shih Edmond Malaj, “Mjeshtërit dhe zejtarët shqiptarë në Raguzë gjatë Mesjetës”, *Studime Historike* 1-2 (2020): 7-36; Irmgard Mahnken, “Beziehungen zwischen Ragusanern und Albanern während des Mittelalters. Randbemerkungen zur Problematik der balkanologischen Forschung”, në *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung*, Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongress in Sofia 26.8.-1.9.1966, botuar nga Arbeitskreis Südosteuropa-Forschung bei der Deutschen Forschungsgemeinschaft, München: Trofenik, 1966, f. 369; Zef Pllumi, *Frati i Pashallarëve Bushatli të Shkodrës (At Erasmo Balneo, 1756-1788). Kronikë e gojdhane*, Shkodër: Botime Françeskane, 2017, f. 79; Jahja Drançolli, “Monumentet e kultit katolik gjatë Mesjetës në Kosovë”, në *Krishtërimi ndër shqiptarë*. Simpozium ndërkombëtar, Tiranë, 16-19 nëntor 1999, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Shkodër: Phoenix, 2000, f. 149.

³ “Kështu duhet”, “kështu thuhet”, aksioma që janë pjesë e traditës së shqiptarëve, që kanë mbajtur të ngurtësuar jo vetëm praktika arkaike qofshin këto pozitive si p.sh. punimi i veshjeve popullore, apo negative si p.sh. gjakmarrja, janë fosilizime të një tradite të lashtë që transmetohet gojarisht qoftë nëpërmjet eposit, qoftë nëpërmjet jetës së përditshme të ritualizuar. Për më tepër për këtë temë, shih shkrimin “Gjuha e Shkruar versus Gjuha e folur ndër shqiptarët”.

kodifikoi, d.m.th. shkroi praktikat ekzistuese bazë të arkitekturës dhe të teknikave të ndërtimit të bregdetit lindor të Adriatikut në shekullin e parë para Krishtit, si ndërtime superiore në krahasim me ato të Evropës perëndimore.

Vitruvius (i shqipëruar Vitruvi), i njohur nga lexuesi shqipfolës ndoshta vetëm nëpërmjet vizatimit të famshëm të Leonardo Da Vincit, që mban emrin “Njeriu vitruvian”,⁴ është i famshëm për veprën e tij *De architectura*,⁵ vepër kjo që ndryshoi gjithë shpirtin dhe fytyrën e Evropës që në momentin që u bë publike, duke u bërë frymëzuese për Rilindjen dhe Humanizmin Evropian të shek. XV, duke ndryshuar mënyrën e të vështruarit të botës: vetë njeriu në qendër të dijes dhe të veprimit.

Vitruvi është pothuajse i panjohur si arkitekt dhe inxhinier, sepse vepra e tij nuk është përkthyer kurrë në shqip, dhe është pikërisht vepra e tij ajo që më mirë se çfarëdo dhe kushdo tjetër mund të na tregojë për lidhjen e shqiptarëve të sotëm me ata të para dymijë viteve, nëpërmjet vijmësisë arkitekturore si dije e përçuar brez pas brezi në mënyrë praktike dhe gojore.

Në librin e tij, *De architectura*, Vitruvi nuk e përshkruan si teori këtë këndvështrim të botës, por si eksperiencë të jetuar të popullsisë së asaj kohe dhe të pasqyruar në ndërtimtarinë ekzistuese para Krishtit. Për këtë arsye, dija dhe filozofia e përcjellë prej Vitruvit duhet parë si mënyra e jetesës së shqiptarëve dhe banorëve të tjerë në lindje të

⁴ Albert Vataj, “Njeriu Vitruvian”, ku Leonardo Da Vinçi përafron matematikën, artin dhe shkencën- dëshmon proporcionet e trupit të njeriut”. <https://www.albertvataj.com/2017/05/07/njeriu-vitruvian-ku-leonardo-da-vinci-perafron-matematiken-artin-dhe-shkencen-deshmon-proporcionet-e-trupit-te-njeriut/#:~:text=%E2%80%9CProporcionet%20e%20trupit%20t%C3%AB%20njeriut%2C%20sipas%20Vitruvius%E2%80%9D%2C%20apo,sh%C3%ABnime%20t%C3%AB%20bazuara%20n%C3%AB%20pun%C3%ABn%20e%20arkitektit%20Vitruvius.> (konsultuar në nëntor 2025). Po ai, “Njeriu Vitruvian” përsosmëria e harmonisë e Da Vincit”, Tirana Diplomat, 2023. <https://www.tiranadiplomat.com/2023/08/31/njeriu-vitruvian-persosmeria-e-harmonise-e-da-vincit/> (konsultuar në nëntor 2025). Bujar Q. Bajçinovci e përmend Vitruvin shkarazi në veprën e tij *Sustainable Architectural Design, Principles in the Albanian Language* (JOSHA, 2017), f. 56.

⁵ Vitruvius Pollio, *De Architectura*. Stadtsarchiv Heilbronn, 58,80. Me këtë rast i shpreh mirënjohjen Sabine Graham, drejtueses së seksionit të mesjetës, për vënien në dispozicion të librit të rrallë.

Adriatikut para 2000 vitesh. Duke e krahasuar atë me çfarë mund të dokumentojmë gjatë historisë deri në ditët tona, mund të zbulojmë edhe vijmësinë e traditave dhe zakoneve vendore, qoftë në arkitekturë, qoftë në botëkuptim.

Synimi i këtij shkrimi është të cekim disa nga praktikat bazë të ndërtimit që përshkruhen nga Vitruvi në librin e tij *De architectura* dhe t'i krahasojmë ato me veprat e shqiptarëve në kohë të ndryshme, për të parë sesi këto njohuri lidhin përvojat e ndërtimtarisë dhe të punës së dorës së shqiptarëve për gati 2000 vite. Duke qenë se shqiptarët apo paraardhësit e shqiptarëve jetonin në bregun lindor të Adriatikut, vrojtimet e rregjistruara në librin e Vitruvit janë në një pjesë të mirë përshkrime të teknikave dhe logjikës ndërtuese të shqiptarëve, të cilat nëpërmjet Vitruvit u përhapën në të gjithë Evropën dhe u bënë filozofia ndërtuese e vetë humanizmit me vënien në qendër të punës së tyre kujdesin ndaj njeriut në radhë të parë.

Jeta dhe vepra e Vitruvit

Marcus Vitruvius Pollio ka jetuar mes viteve 80 dhe 15 p.e.s., pra para Krishtit. Edhe pse nuk kemi informacione të sakta për të, dimë nga vepra e tij që Vitruvi ishte arkitekt dhe inxhinier romak. Ai u bë i njohur me anë të veprës së tij *De architectura*, që ishte vepra e vetme që ka ekzistuar për arkitekturën në antikitet dhe në mesjetë. Në këtë vepër Vitruvi nuk teorizon mbi arkitekturën, por përshkruan traditën ekzistuese të ndërtimeve arkitektonike të asaj kohe, kryesisht në Lindje të Adriatikut, duke qenë se në këtë pjesë të Evropës arkitektura ishte shumë më e zhvilluar se në pjesë të tjera të saj. Këtë traditë ai e servir si leksione që duhen ndjekur nga ata që do të zbatonin në praktikë projektin e madh të perandorit romak August për të ndërtuar qytete të mëdha në Perandorinë Romake.

Informacionet që kemi për jetën e Vitruvit, dhe që vijnë nga vetë ai, në përshkrimet e tij,⁶ na bëjnë me dije që ai ishte artelier, klasa e tretë e armëve në zyrat e ushtrisë romake, gjë që sipas studiuesve mendohet

⁶ *De Architectura*, Libri 1, Hyrje, pjesa 2.

si profesionist i artillerisë në përgjegjësinë e *doctores ballstrarum* dhe *libratores*, pra që dinte të ndërtonte dhe të përdorte makineritë luftarake.⁷ Si inxhinier ushtarak *praefectus fabrum* ose *praefect architectus armamentarius* i shërbimeve civile romakeve (*apparitor*) ai ishte i specializuar për ndërtimin e balisterëve dhe të skorpionëve, makineri të artillerisë së luftës për pushtime qytetesh. Sipas disa hipotezave, ai ka shërbyer në kohën e Jul Çezarit bashkë me inxhinierin e famshëm Lucius Cornelius Balbus.⁸ Plini i Vjetër e përmend atë në librin e tij *Naturalis Historia*, kur është fjala për teknikat e ndërtimit të mozaikëve.⁹ Edhe Frontini i referohet Vitruvit në veprën e tij *De aquaeductu*, vepër kjo që daton nga shekulli i parë pas Krishtit.

Edhe pse e shkruar në shekullin e parë para Krishtit, vepra e Vitruvit nuk ishte në duart e publikut të gjerë deri në vitin 1414, kur humanisti Poggio Bracciolini gjeti një dorëshkrim të saj në bibliotekën e abacisë së St. Gallen në Zvicër dhe e bëri atë publike. Si vepra e vetme për arkitekturën që ka ekzistuar që nga antikiteti deri në shekullin e pesëmbëdhjetë, ajo ruhej si sekret nga ndërtuesit dhe prandaj ekzistonte në shumë pak dorëshkrime që të mbledhura së bashku nuk e kalojnë numrin 80,¹⁰ deri ditën Bracciolini e bëri atë publike. Edhe pse u zbulua në vitin 1414, dritën e botimit për herë të parë vepra e pa në vitin 1450 nga Leon Battista Alberti nën titullin *De re aedificatoria*. Si vepër më vete u botua për herë të parë nga Fra Giovanni Sulpitius në Romë në vitin 1486, sigurisht në latinisht. Përkthime të panumërta e ndoqën këtë vepër në italisht, frengjisht, anglisht, gjermanisht, spanjisht e në shumë gjuhë të tjera, duke e shndërruar atë në një abetare të arkitekturës në të gjithë botën.¹¹

⁷ Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*. Routledge, 2000, f. 49.

⁸ David Trumbull, "Classical Sources, Greek and Roman Esthetics Reading: The Grand Tour Reader; Vitruvius Background: Life of Marcus Vitruvius Pollio (c. 90-20 BC)" *An Epitome of Book III of Vitruvius* (2007).

⁹ Richard E.M. Moore, "A Newly Observed Stratum in Roman Floor Mosaics", *American Journal of Archaeology* 72 (Archeological Institute of America, January 1968): 57-68.

¹⁰ Carol Herselle Krinsky, "Seventy-Eight Vitruvius Manuscripts", *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* 30 (1967): 36-70.

¹¹ John Henry Middleton, "Vitruvius" *Encyclopaedia Britannica* 28 (1911), ff. 150-151.

Ilustrimet origjinale të Vitruvit kanë humbur, kështu që ato që e shoqërojnë veprën sot janë të autorëve, përkthyesve apo studiuesve të ndryshëm që përpiquen në këtë formë të kuptojnë dhe shpjegojnë më mirë idetë e Vitruvit. Të parat ilustrime të botuara nga Fra Giovanni Giocondo në vitin 1511 në Venecie, hapin rrugën për ilustrimin e ideve dhe të botëkuptimit të Vitruvit në mënyrë të tillë që krijuan një rilindje në mënyrën sesi duhej parë bota, gjë për të cilën flet më mirë se kushdo vetë ilustrimi i Leonardo Da Vincit, i titulluar “Njeriu Vitruvian”, simbol i Rilindjes dhe Humanizmit Evropian. Njeriu në qendër të kozmosit, jo vetëm si përsosmëri gjeometrike, por edhe botëkuptimore dhe filozofike, u bë shembulli që duhej ndjekur në çdo gjë që krijohet nga duart e mjeshtrave: çelësi i artë që Vitruvi i dha botës.

Arkitekti sipas Vitruvit - mjeshtër i dijeve

Vepra e Vitruvit përbëhet nga dhjetë “libra”, por që në fakt duhen parë si dhjetë kapituj, dhe jo si libra më vete. Që në “librin” e parë, Vitruvi përqëndrohet te ndërtuesi dhe formimi i tij, në rastin tonë te arkitekti dhe rëndësia e jashtëzakonshme që ka formimi i gjithanshëm i arkitektit. Vepra që krijohet është në këtë kontekst pasqyrim i formimit dhe botëkuptimit të arkitektit, më shumë se sa një grumbull gurësh, të cilave u është dhënë një formë e caktuar. Prandaj që në fillim Vitruvi flet për formimin teorik dhe praktik e arkitektit (*de architectis instituendis*) duke theksuar që ai duhet të ketë njohuri të thella në dhjetë disiplina: 1. shkrimi (*litteras*), 2. vizatimi (*graphidos*), 3. gjeometria (*geometria*), 4. matematika (*arithmetica*), 5. historia (*historia*), 6. filozofia (*philosophia*), 7. muzika (*musica*), 8. mjekësia (*medicina*), 9. drejtësia (*iura*), 10. astronomia (*astrologia*). Dhe të gjitha këto njohuri duhet të jenë të bazuara në praktikë dhe jo thjesht në teori: *Arkitekti duhet të pajiset me njohuri në shumë degë të studimit dhe lloje të ndryshme të mësimit, sepse në bazë të gjykimit të tij do të testohen të gjitha veprat që do të bëhen në artet e tjera. Kjo njohuri është pjellë e praktikës dhe teorisë. Praktika është ushtrimi i vazhdueshëm dhe i rregullt i aktivitetit, ndërkohë që puna manuale bëhet me çdo lloj materiali të domosdoshëm sipas dizainit të vizatuar. Teoria, nga ana tjetër, është aftësia për të demonstruar dhe shpjeguar përdorimin e zhdërvjelltësisë në principet*

e proporcioneve.¹² Arsyet se përse arkitekti duhet të zotërojë dije të gjithanëshme, Vitruvi i shpjegon në këtë formë: Arkitekti duhet të jetë i ditur që të lërë gjurmë me trajtesat e tij shkencore dhe sigurisht edhe me veprën e tij. Vizatimi i duhet për skicat që duhet të tregojë ndërsa projektin veprën që propozon. Gjeometria është e domosdoshme në arkitekturë dhe sidomos përdorimi i vizores dhe i kompasit, me anë të të cilave bëhen skicat, planet për ndërtesat duke filluar që nga bazamenti, katet dhe problemet e mundshme. Aritmetika dhe fizika duhen për të llogaritur jo vetëm shpenzimet, para se të fillohet ndërtimit, por edhe çështje më komplekse si p.sh. optika, për të parë sesi do të përftohet drita e diellit në qoshe të caktuara të ndërtesës, si të llogaritet simetria etj.

Njohuritë e thella në fushën e historisë janë po ashtu një domosdoshmëri, sipas Vitruvit, sepse pjesët zbukuruese të veprës duhet të mbështeten në historinë e vendit për të pasqyruar identitetin e vetë banorëve. Kështu p.sh. statujat prej mermeri të grave me fustane të gjata, që quhen Kariatide, e që zëvendësonin kolonat, tregojnë historinë moralizuese të qytetit të Karias në Peloponez.

Banorët e këtij qyteti kishin mbajtur anën e armiqve persë kundër grekëve, prandaj kur grekët u çliruan nga persët, u hakmorën ndaj kariatëve, duke u shpallur luftë atyre, duke pushtuar qytetin, vrarë burrat dhe shkatërruar gjithë qytetin. Gratë i morën në skllavëri, dhe atyre iu ndalua të hiqnin veshjet e tyre të gjata dhe stolitë prej zonjash, në mënyrë që t'u tregonin botës, që edhe pse zonja nga paraqitja dhe me stoli në trup, pa liri asgjë nuk ka vlerë: zonjë të bën liria dhe jo veshja apo stolitë. Ato jo vetëm që u trajtuan si skllave të veshura si zonja, por veshja e tyre e bukur u shndërrua në simbol të skllavërisë së tyre dhe u ngurtësua në arkitekturë, ku ato u paraqitën duke mbajtur peshë, që ishte jo vetëm pesha e rëndë e ndërtesës, por edhe pesha e rëndë e turpit të tradhëtisë së banorëve të atij qyteti. Arkitektët e asaj kohe i

¹² *De architectura*, lib. 1. *Architecti est scientia pluribus disciplinis et variis eruditionibus ornata, cuius indicio probantur omnia quae ab ceteris artibus perficiuntur opera. ea nascitur ex fabrica et ratiocinatione. fabrica est continuata ac trita usus meditatio, qua manibus perficitur e materia cuiuscumque generis opus est ad propositum deformationis. ratiocinatio autem est quae res fabricatas sollertia, ratione proportionis demonstrare atque explicare potest.*

projektuan pothuajse në të ndërtesat publike figurat e tyre, mbi të cilat vendosej pesha e ndërtesës, në mënyrë që ndëshkimi i njohur për fajin e kariatëve t'u përcillej si kujtim edhe brezave të ardhshëm.

Filozofia e përsos arkitektin me një mendje të ndritur, thotë Vitruvi, dhe në atë mënyrë që ai nuk bëhet arrogant për madhështinë e tij, por i thjeshtë, i drejtë dhe besnik e pa lakmi, sepse madhështia e dijes të bën të kuptosh se asnjë punë nuk mund të bëhet pa besim dhe dëlirësi. Arkitekti që studion filozofinë nuk mund të jetë lakmitar ose ta ketë mendjen të zënë nga dhuratat, por nga puna dhe serioziteti për të mbrojtur dinjitetin dhe reputacionin e tij të mirë. Dhe këtë ta mëson vetëm filozofia, sepse filozofia shpjegon natyrën e gjërave dhe të bën të duash dijen.

Njohuritë muzikore i duhen arkitektit për të kuptuar nëse ka krijuar akustikën e duhur në ndërtesë apo jo. Për këtë arsye i duhen njohuri praktike dhe teorike në muzikë si dhe në ligjet e fizikës dhe të matematikës. Njohja e saktë e instrumenteve të ndryshme muzikore e aftëson të dijë të përcaktojë rrethin e *diatessaron* dhe *diapente* dhe *disdiapason*, në mënyrë që zëri i veglës apo i interpretuesit, kur godet tingullin e duhur në arranzhimet me prekje, të mundet të arrijë më qartë dhe më të ëmbël, me intensitet në rritje, në veshët e spektatorëve. Jo vetëm për muzikën duhet njohuritë e valëve të zërit, por edhe makinat hidraulike dhe gjëra të tjera të ngjashme që kanë logjikë muzikore, shton Vitruvi.

Arkitekti duhet të ketë njohuri mjekësore, sepse gjithçka që ndërtohet duhet të jetë në funksion të shëndetit të njeriut. Me anë të njohurive mjekësore, sidomos njohjes se nga vijnë sëmundjet, ai mund t'i parandalojë ato para se të ndërtojë, duke zgjedhur vendin që ka ujë dhe ushqim të shëndetshëm, si dhe duke ndërtuar ndërtesa të shëndetshme që respektojnë drejtimitet e erës dhe hyrjen e rrezeve të diellit. Ndryshimet e motit dhe të ajrit, që grekët i quajnë klimata, duhet të njihen mirë nga arkitekti. Identifikimi i vendeve të shëndetshme ose të dëmshme, i ujit dhe rrugëve, parashikimi sesi të sillet uji në vendbanim, të gjitha këto janë çështje që duhet t'i ketë parasysh apo probleme që duhet t'i zgjidhë arkitekti dhe askush tjetër. Pa këto elemente nuk mund të krijohet një vendbanim i shëndetshëm.

Në librin e gjashtë Vitruvi tregon sesi duhet të pozicionohen dhomat duke pasur parasysh klimën dhe funksionin e secilës prej tyre: dhoma ndenjes dhe banjoja duhet të kenë një ekspozim jugperëndimor, sepse u duhet drita e mbrëmjes dhe dielli që perëndon, i cili i jep një ngrohtësi më të butë dhe çlodhëse ambjentit të ndenjes dhe të çlodhjes. Dhomat e gjumit dhe bibliotekat duhet të kenë një ekspozim lindor, në mënyrë që njerëzit të shfrytëzojnë dritën e mëngjesit për t'u zgjuar herët, dhe sepse librat në biblioteka të tilla nuk prishen nga nxehtësia e tepruar e ditës. Në bibliotekat me ekspozime jugore, librat shkatërrohen nga krimbat dhe lagështia, sepse nga jugu fryjnë erëra të lagështa, të cilat shumojnë dhe ushqejnë krimbat, dhe i mbushin librat me myk. Dhomat e ngrënies për pranverë dhe vjeshtë duhet të jenë në lindje, sepse kur dritaret janë nga lindja, dielli jep temperaturën e duhur në kohën, kur i përdorim ato. Depozitat e ushqimeve duhen në veri, sepse duke iu larguar diellit të fortë të jugut, ushqimet qëndrojnë të freskëta. Po kështu në veri duhet të jenë edhe galeritë e pikturave, dhomat e punës dhe studiot e piktorëve, sepse drita e diellit nga veriu lejon që ngjyrat e përdorura në punën e tyre të zgjasin me cilësi të pandryshuara.¹³ Arkitekti duhet të ketë edhe njohuri juridike për ligjet dhe të drejtat e çdo njeriu, në mënyrë që ndërtesat të krijojnë harmoni bashkëjetese dhe jo grindje mes banorëve si p.sh. për muret apo ambjentet e përbashkëta, për kanalizimet, dritën dhe hijen etj. Këto elemente duhen pasur parasysh para se të ndërtohet. Dijet për astrologjinë, sidomos për anët e horizontit (lindjen, perëndimin, jugun dhe verin) janë shumë të rëndësishme në këtë rast për arkitektin, sepse ndërtimi bëhet duke pasur parasysh drejtimin nga fryjnë erërat dhe efektet që bartin ato. Edhe për sistemet qiellore, ekuinoksin, solsticin dhe yjet duhet pasur dije të thella, në mënyrë që arkitekti jo vetëm të jetë në gjendje të parashikojë kohën dhe stinët, por edhe të kuptojë sistemin e orëve.

Të qenët arkitekt, pra, është një disiplinë shumë e ndërlikuar dhe e koduar, e mbushur me dije nga më të ndryshmet, prandaj arkitektët nuk janë të shpeshtë dhe duhen respektuar. Shkallët e këtyre disiplinave duhen ngjitur që nga fëmijëria e hershme, thotë Vitruvi, duke ushqyer njohuri të shumta dhe me shumë durim, për të arritur tempullin më të

¹³ *De Architectura*, Lib. 6.

lartë të arkitekturës. Mund të duket e çuditshme që njeriu të jetë në gjendje të mësojë dhe të ruajë në kujtesë një numër kaq të madh dijesh, vazhdon Vitruvi, por po të vëzhgosh se të gjitha disiplinat kanë lidhje dhe komunikim me njëra-tjetrën, nuk është e pamundur. Prandaj, ata që udhëzohen në mësim të ndryshme që në moshë të vogël njohin të njëjtat karakteristika dhe komunikim të të gjitha disiplinave në të gjitha fushat, dhe gjithçka u bëhet më e lehtë me kalimin e kohës.

Vetëm një arkitekt i formuar në mënyrë të tillë me njohuri kozmike mund të ndërtojë një vepër që është jo vetëm e dobishme (*utilitas*), por edhe e qëndrueshme (*firmitas*) dhe e bukur (*venustas*). *Firmitas* (stabiliteti), *utilitas* (funksionaliteti) dhe *venustas* (bukuria) janë elementet bazë për një vepër perfekte arkitekture dhe njihen në arkitekturë si triada vitruviane që nuk duhet të mungojë kurrë në një vepër të ndërtuar. Për të ilustruar rëndësinë e secilës prej tyre, Vitruvi na sjell një shembull shumë interesant të një arkitekti nga Maqedonia e kohës së Aleksandrit të Madh me emrin Dinokrat. Vitruvi e thekson që Dinokrati ishte maqedon dhe nuk ishte grek, dhe sigurisht që në shekullin e tretë para Krishtit nuk mund të ishte as sllav. Nëse ishte shqiptar apo jo, nuk ka shumë rëndësi për momentin. Rëndësi ka fakti që kjo zonë kishte prodhuar arkitektë me aspirata për të ndërtuar qytete të jashtëzakonshme që në kohën e Aleksandrit të madh, pra në shekullin e katërt para Krishtit. Po japim shkurt historinë e Dinokratit të përshkruar nga Vitruvi: Arkitekti Dinokrat besonte fort në idetë dhe aftësitë e tij si arkitekt prandaj i etur për lavdi u nis nga Maqedonia për te mbreti Aleksandër i Madh. Ai mori me vete letra rekomandimi nga të afërmit dhe miqtë e tij nga vendlindja për të kaluar rradhët e gjata të rojeve dhe personalitetet e tjera të veshur me të purpurta dhe kërkoi që ta dërgonin sa më shpejt që të ishte e mundur te Aleksandri i Madh. Kur pa që ata që i kishin premtuar, po vonoheshin për t'ia plotësuar dëshirën, nuk priti më por vendosi të vepronte vetë. Dinokrati kishte një trup të bëshëm dhe fytyrë shumë të bukur dhe dinjitoze. Prandaj, duke u mbështetur në këto dhunti të natyrës, ai u zhvesh, lyu trupin me vaj, vuri një kurorë me gjethe plepi në kokë, hodhi mbi shpatullën e majtë një lëkurë luani dhe duke mbajtur një shkop në dorën e djathtë, u nis drejt mbretit. Kur Aleksandri i Madh pa që njerëzit po i hapnin rrugë sepse mendonin që është Herkuli, urdhëroi të ulej pranë tij. Kur e pyeti se

kush ishte dhe nga vinte, Dinokrati i tregoi që nuk ishte Herkuli, por një arkitekt maqedonas, aq i zoti sa edhe i denjë për famë. Ai kishte ardhur te Aleksandri i Madh, sepse kishte skicuar një plan të jashtëzakonshëm për të ndërtuar një qytet te mrekullueshëm në malin Athos: nga mali Athos donte të ndëronte një qytet në formën e një statue, në dorën e majtë të të cilit do që ngriheshin vendbanimet dhe në të djathtë një kupë e madhe që do të mblidhte gjithë ujërat e malit, në mënyrë që prej aty të derdreshin si një ujëvarë në det.¹⁴

Dinokrati arriti ta bindë Aleksandrin e Madh për bukurinë dhe për stabilitetin e një mrekullie të tillë arkitekturore, por ky i fundit edhe pse i impresionuar nga përshkrimi që Dinokrati i bëri projektit të tij, si për nga bukuria ashtu edhe për nga qendrueshmëria, mendonte si strateg, pra edhe për dobinë dhe praktikiketin e një projekti të tillë për banorët e vendbanimit. Duke pasur këtë parim parasysh, pyetja e Aleksandrit të Madh ishte e thjeshtë, por shkatërruese për ëndrrat e të riut: A kishte qyteti edhe fusha gruri përreth që do ta furnizonin me ushqim në rast rrethimi? Dinokrati i papërgatitur në këtë pikë, i tha që për këtë nuk kishte menduar. Nëpërmjet kësaj pyetje, Dinokrati mori një mësim që edhe sot e kësaj dite përbën një ndër tre shtyllat e arkitekturës: dobishmëria për qytetarët. Ai e kuptoi menjëherë që pa siguruar mirëqenien bazë, në këtë rast ushqimin e banorëve, qyteti do të ishte një bukuri vdekjeprurëse.

Edhe pse Aleksandri i Madh e refuzoi projektin Dinokratit, ai nuk e refuzoi vetë arkitektin, duke ditur që arkitektë të tillë ishin thesare të paçmuar. Ai i tha të qendronte edhe pse për momentin nuk kishte punë për të dhe Dinokrati nuk iu nda kurrë mbretit duke e ndjekur në fushatat e tij deri në Egjipt. Në Egjipt, Aleksandri i Madh pa një port të mbrojtur nga ana natyrore, me një treg të shkëlqyer, me fusha gruri përreth që shtriheshin në të gjithë Egjiptin dhe me përfitime të jashtëzakonshme nga lumi i madh Nil. Ai vendosi që aty të ndëronte një qytet të madh. Projektin e madh për të ndërtuar Aleksandrinë, qytetin që mban emrin

¹⁴ Richard Economakis. *How Vitruvius and the Romans Changed Architecture: A Survey of Classical Architecture, Part II*. <https://www.youtube.com/watch?v=eGyUAh-Wfau4> (Konsultuar në nëntor 2025): Botëkuptimi grek i ndërtesave ishte që ndërtesat ishin skulptura të vendosura në mënyrë të tillë që të jepnin efekt maksimal vizual në një hapësirë të strukturuar.

e Aleksandrit të Madh ia besoi Dinokratit, i cili e ndërtoi në mënyrë të tillë që u bë një ndër qytetet më të famshme të antikitetit. Duke qenë se ndër shqiptarët gjithmonë ka mbizotëruar kultura orale e transmetimit të dijes madje në formë sekrelesh, aftësia e tyre e jashtëzakonshme për të ndërtuar, qoftë në fushën e arkitekturës, apo të mjeshhtërisë së ndërtimtarisë siç njihej në mesjetë, qoftë në atë të ndërtimit të veglave dhe makinerive, duhet kërkuar pikërisht në vetë produktin e ndërtuar dhe në sekretet që vepra të tilla përmbajnë dhe jo vetëm në biblioteka apo në shkrime. Vitruvi thotë që dijen që ai e përmbledh në librin e tij e ka fituar nga tradita ekzistuese dhe jo nga teoritë, gjë që na bën të mendojmë që kjo traditë ka vazhduar të trashëgohet dhe të përdoret edhe pas vdekjes së Vitruvit dhe gjatë kohës që libri i tij ishte i panjohur për publikun e gjerë, pra deri në Rilindjen Evropiane dhe sigurisht edhe më vonë.

Konceptet bazë të arkitekturës të evidentuara nga Vitruvi

Përveç proporcioneve gjeometrike të pasqyruara edhe në trupin e njeriut, dhe që janë studiuar kaq shumë dhe ilustruar në mënyrën më perfekte nga Leonardo da Vinci, prerja e artë¹⁵ është gjithashtu një prej sekreteve të Vitruvit, që vazhdon edhe sot e kësaj dite të çudisë matematikanët dhe studiuesit me thellësinë dhe njëkohësisht edhe thjeshtësinë e saj. Një vepër e arrirë duhet të jetë jo vetëm e dobishme dhe e shëndetshme për banorët e saj, por edhe e bukur dhe e qendrueshme, karakteristika këto që janë një sfidë e shtuar në përgatitjen e arkitektit, por Vitruvi sjell parimet teorike të arritjes së këtyre standarteve.

Teorinë e artit të ndërtimit Vitruvi e strukturon në kategoritë e mëposhtme: *ordinatio*, *dispositio*, *eurythmia*, *symmetria*, *decor* dhe *distributio*. *Ordinatio* quhet ekuilibri midis pjesëve dhe tërësinë në veprën e ndërtuar, sidomos në lidhje me proporcionet dhe simetrinë.

¹⁵ Një prurje interesante për Prerjen e Artë dhe Vitruvin bën Blertë Bytyçi, me temën e saj „Krijimtaria Arkitektonike Ndërkombëtare në Relacion me Prerjen e Artë“, në Universitetin e Biznesit dhe të Teknologjisë (UBT), Prishtinë, 2011. Theses and Dissertations. 1062. <https://knowledgecenter.ubt-uni.net/etd/1062> (konsultuar në nëntor 2025). Tema e saj e udhëhequr nga Dr. Can. Binak Beqaj është ndoshta kontributi i vetëm për Vitruvin në trojet shqiptare.

Dispositio është vendosja e duhur e gjërave me cilësinë (*qualitas*) dhe efekti shijeplotë. *Eurythmia* është paraqitja e denjë dhe pamja simetrike e të gjitha elementeve në tërësi. Simetria arrihet kur çdo pjesë e veçantë e ndërtesës është në raportin e duhur me bazën e një pjese të llogaritur që quhet *modulus* dhe në harmoni me të. Dekor është paraqitja pa gabime e ndërtesës, që përbëhet nga pjesë që janë formuar plot hir (*cum auctoritate*). Këtu bën pjesë si ndjekja e ligjeve të simetrisë ashtu edhe respektimi i natyrës dhe përdorimi i formave të njohura të ndërtimit, si p.sh. doriku, joniku dhe korinti. Dhe së fundmi, *distributio* është paraqitja e duhur e shpenzimeve dhe e materialeve mençuri dhe e dobishme e shpenzimeve të ndërtimit.

Të gjitha këto duhen të funksionojnë në mënyrë të tillë që të respektohet *firmitas* (qendrueshmëria) *utilitas* (dobishmëria) dhe *venustas* (bukuria) e ndërtesës. Pa simetri dhe proporcione nuk mund të ketë formë logjike asnjë tempull. Pjesët e një tempulli duhet të jenë si gjymtyrët e një njeriu me trup të bukur. Ato duhet të jenë në raportin e duhur me njëra-tjetrën, që mund të llogaritet me një numër thyesor me tërë trupin. Ideja që shpirti i njeriut është pasqyrim i harmonisë së shpirtit të botës është e njohur që prej Platonit, por Vitruvi e dëshmon që kjo harmoni është konkrete dhe e llogaritshme edhe fizikisht, e nga kjo rrjedh edhe dëshira e njeriut për harmoni, proporcion, bukuri dhe rregull. Thelbi i bukurisë dhe i të mirës gjendet në masën e duhur dhe në simetri, d.m.th. në raportin e duhur.

Materialet e ndërtimit dhe rëndësia e njohjes së tyre

Pasi përshkruan figurën enciklopedike të arkitektit, Vitruvi përqendrohet te qartësia e vizionit apo e planit për veprën që do të ndërtohet, shumë kohë përpara se të fillojë ndërtimi i veprës: A do të ndërtohet një qytet ushtarak me mure rrethuese apo një vendbanim? Ku do të ndërtohet? A është i shëndetshëm për njeriun ambienti ku do të ndërtohet qyteti? Si është klima aty? Si është bota bimore dhe shtazore? Pyetje të tilla shtrohen deri në detaje të tilla si ku druri që duhet të përdoret për dekorim. Si duhet të ruhet shëndeti i banorit nga erërat që i shkaktojnë dhimbje koke apo sëmundje të rrugëve të frymëmarrjes? Të gjitha këto çështje duhen menduar nga arkitekti përpara se të fillojë

hedhjen në pergamenë apo papirus të planit të tij. Plani që duhet të bëjë arkitekti jepet jo vetëm në mënyrë teorike, por edhe praktike, i ilustruar me dije enciklopedike për çdo gjë që duhet për ndërtimin. Ai shkruan jo vetëm për funksionin e arkitekturës dhe përfundimet e artit, por edhe për muret dhe ndarjet e zonave brenda ndërtesave, për ndryshimet midis ndërtesave të shenjta, atyre publike, si dhe të ndërtesave private; çfarë përmasash dhe simetrish duhet të ketë secila etj.

Vitruvi flet gjerë e gjatë për secilin element që duhet të përdoret për ndërtim në kapitullin e dytë, ku jo vetëm përshkruan secilin element, por edhe shpjegon si të kombinohen materialet, si të plotësohen me struktura, si të respektohen parimet e natyrës dhe si të zbuten elementet, kur janë të papërpunuara. Për të kuptuar mënyrën sesi i analizon veçoritë e secilit material që ai përshkruan, duhet të kemi parasysh që ai përdor kriteret e propozuara nga Pitagora, Empedokli, Epikarmi dhe natyralistë e filozofë të tjerë, dijetarë këta tek të cilët bazohet Vitruvi. Sipas tyre çdo gjë materiale përbëhet nga katër karakteristika: ajri, zjarri, toka dhe uji, përqindja e të cilave në material i bën ata të ndryshëm nga njëri-tjetri. Për këtë arsye, Vitruvi analizon këto veçori të materias në secilin material dhe interpreton vlerat apo antivlerat që ka secila prej tyre apo kombinimin e tyre për qëllimin që do të përdoren.

Tullat janë për Vitruvin elementi kryesor në ndërtim, kështu që ai jo vetëm i përshkruan ato por tregon se nga çfarë materiali duhet të përbëhen, dhe si të prodhohen. Tullat nuk duhet të kenë përmbajtje të lartë rëre apo zhavorri të imët, sepse rëra shpërlahet lehtë nga shiu dhe tullat shkërmoqen me kalimin e kohës, shkruan ai. As prej argjili apo balte të rëndë, nuk duhet të jenë, sepse bëhen të rënda për t'u përdorur. Llaçi ideal për bërën e tullave duhet të jetë prej balte gëlqerore, balte të kuqe, ose argjilë me zhavorr kokërrmadh. Tullat duhet të thahen në pranverë ose në vjeshtë, në mënyrë që tharja të bëhet në mënyrë uniforme. Kur thahen në verë, nxehtësia e fortë e diellit i pjek ato vetëm në sipërfaqe, duke e bërë tullën të duket e thatë nga jashtë, ndërkohë që brenda ka lagështirë, gjë që shpejt shkakton tkurrje nga jashtë dhe çarje të pjesëve që janë tharë më parë, çarje këto që e dëmtojnë tullën. Tullat më të mira janë ato që përgatiten prej së paku dy vjet para përdorimit, sepse ato janë tharë plotësisht dhe ngadalë. Në qytete antike si Utica përdorëshin vetëm tulla të thara para pesë vitesh dhe të miratuara si të

tilla nga autoriteti i një magjistrati, shkruan Vitruvi. Në vende të tjera antike si Maxilua dhe Callet, në Spanjë, si dhe në Pitane në Azinë e Vogël, tullat testoheshin nëse ishin tharë mirë duke u hedhur në ujë: Nëse pluskonin ishin të mira për t'u përdorur, sepse llaçi ishte bërë i lehtë si gur shtufi pas ngurtësimit nga ekspozimi ndaj ajrit, dhe nuk thith më asnjë lloj lagështire. Duke qenë të lehta dhe poroze dhe duke mos lejuar lagështirë në strukturën e tyre, tulla të tilla pluskojnë pavarësisht peshës së tyre. Këto tulla kanë përparësi të mëdha, sepse nuk janë as të rënda për t'u përdorur në ndërtim dhe as nuk prishen nga moti i keq.¹⁶

Këto parime duhet të jenë ndjekur edhe në vendin tonë, edhe pse jo të shkruara. Shumë nga këto njohuri përçoheshin gojarisht te ne si njohuri që duhet t'i dijë çdo njeri. Kështu p.sh. në fund të shekullit të kaluar, gjyshërit i tregonin këto parime si të vërteta të vetëkuptueshme që duhet t'i dinte çdo fëmijë: "Gëlqerja duhet të shuhet në ujë në një gropë të thellë në tokë për të paktën 5 vjet, derisa të flejë dhe të mos nxjerrë më fluska" - thoshte gjyshja ime kur dëgjonte që dikush po bënte ndërtime. "Ç'është kjo gëlqere që shuhet dhe përdoret brenda një jave?" - pyeste ajo e shqetësuar për fatin e ndërtesës. "Mos blini tulla të reja! Blini tulla të vjetra! Tullat e vjetra që i kanë rezistuar kohës janë më të mira se të rejat që mund të thërrmohen pas ca vitesh," - shtonte ajo. Dhe vërtetë, një pjesë e shtëpisë sonë në Elbasan, e ndërtuar para 200 vitesh si shumë shtëpi të vjetra të kalasë së Elbasanit, është e ndërtuar me tullat e holla romake, që ndoshta kanë qenë pjesë e murit të kalasë romake të Skampës. Këto tulla të holla romake konsiderohen të pavdekshme, sepse ato u rezistonin shirave, dhe temperaturave ekstreme pa e përçarur as të ftohtin apo të nxehtin brenda, pa u dëmtuar nga goditjet apo tronditjet e temeteve për gjatë dy mijë viteve dhe pa u dëmtuar nga gozhdët që mund të nguleshin në to.

Në arkitekturën shqiptare, sidomos në periudhat romake dhe bizantine, tullat janë përdorur gjerësisht në ndërtimin e objekteve publike dhe private, si dhe në fortifikime. Vitruvius përmend lloje të ndryshme tullash, si *Didoron*, *Pentadoron* dhe *Tetradoron*, duke theksuar se duhet të prodhohen nga dheu i duhur dhe të thahen për një periudhë dyvjeçare për fortësinë e tyre. Vitruvius shpjegon gjithashtu

¹⁶ Vitruvius, *De architectura*, Lib. II, kap. 3.

se gëlqerja ishte një përbërës kyç, dhe pluhuri vullkanik, i njohur si pozzolana, ishte thelbësor për betonin romak, duke i dhënë atij fortësi dhe jetëgjatësi, madje edhe nën ujë. Ky beton kishte veti vetëshëruese falë grimcave të gëlqeres së shpejtë dhe metodës përzierje e nxehtë. Territori shqiptar, i vendosur në një zonë me ndikim mesdhetar dhe në rrugë ndërkombëtare, ka pasur kontakt të vazhdueshëm me arritjet kulturore të kohës, çka përfshin edhe teknikat më të mira të ndërtimit, prandaj ndërtimet në Shqipëri, si amfiteatri i Durrësit, sugjerojnë përdorimin e materialeve të ngjashme, duke përfutur nga kjo teknologji e avancuar e asaj kohe.

Rëra, gëlqerja, çimentoja përshkruhen gjithashtu me detaje nga Vitruvi, por për shkak të hapësirës së kufizuar në këtë shkrim, po ndalemi vetëm te guri dhe druri, duke qenë se këto elemente përdoren pothuajse në të gjitha trojet shqiptare me sukses të jashtëzakonshëm.

Guri ka qenë një material dominant në arkitekturën shqiptare, veçanërisht në fortifikime, kështjella dhe ndërtimin e banesave. Për shembull, në periudhën e pashallëqeve të mëdha shqiptare, ndërtimi i fortifikimeve në Shkodër, Tepelenë, Porto Palermo e Gjirokastrë dëshmon njohjen e mirë të arkitekturës ushtarake dhe teknikave të ndërtimit me gur. Këshilla praktike e Vitruvit për zgjedhjen dhe përpunimin e gurit është si vijon: Guri të merret nga gurorja dy vjet para se të fillojë ndërtimi: jo në dimër, por në verë. Pastaj le të qëndrojë i ekspozuar në një vend të hapur. Guri, që pas dy vitesh ekspozimi, dëmtohet, të përdoret në themele, ndërkohë që guri i padëmtuar, dhe që e ka kaluar provën e natyrës, të qëndrojë në ato pjesë të ndërtesës që janë mbi tokë. Kjo masë paraprake duhet të respektohet jo vetëm me gurët dimensionalë, por edhe me ato që do të përdoren në mure.¹⁷

Druri po ashtu ka qenë gjithmonë një material i rëndësishëm në ndërtimin tradicional shqiptar, sidomos në çati, skelete ndërtimi dhe elemente të brendshme, të përshtatura me tiparet e arkitekturës mesdhetare që u zhvillua në rajon. Përsa i përket drurit, Vitruvi thotë që druri duhet të pritët mes fillimit të vjeshtës dhe kohës kur fillon të fryjë veriu, sepse në pranverë të gjitha pemët e përdorin energjinë e tyre natyrore për prodhimin e gjetheve dhe të frutave. Kërkesat e asaj stine i

¹⁷ Po aty, Lib. II, kap. 7.

bëjnë ato të zbrazëta dhe të fryra, prandaj janë të dobëta dhe të brishta. Me pjekjen e frutave në vjeshtë, gjethet fillojnë të vyshken dhe pemët, duke thithur lëngun e tyre nga toka nëpërmjet rrënjëve, rikuperohen dhe rikthehen në formën e tyre të mëparshme e të fortë. Ajri i fortë i dimrit i ngjesh dhe i ngurtëson ato gjatë kohës së përmendur më sipër, prandaj, nëse druri pritet sipas këtij parimi dhe në kohën e përmendur më sipër, ai do të jetë në gjendjen e tij më të mirë.¹⁸

Më tej Vitruvi vazhdon duke theksuar që jo vetëm koha kur pritet druri ka rëndësi, por edhe mënyra sesi pritet: Kur presim një pemë, duhet ta presim trungun e saj deri në palcë dhe pastaj ta lëmë në këmbë në mënyrë që lëngu të kullojë pikë pas pike nga e gjithë sipërfaqja e saj. Në këtë mënyrë, lëngu i padobishëm që është brenda drurit do të rrjedhë ngadalë jashtë dhe nuk do të lërë vend për kalbje, duke ruajtur kështu cilësinë e drurit. Druri quhet i tharë siç duhet vetëm atëherë kur të mos ketë më lëng që pikon dhe vetëm atëherë lejohet të pritet i tëri dhe të përdoret.

Duke qenë se llojet e drurëve janë të ndryshme, edhe përdorimi i tyre duhet të bazohet mbi dijet specifike për karakteristikat e secilit lloj. Lisi, për shembull, nuk ka efikasitetin e bredhit, po kështu as selvia atë të vidhit. Drurët më të përshtatshëm për ndërtim janë lisi, vidhi, plepi, selvia, bredhi dhe disa të tjerë. Bredhi përmban shumë ajër dhe zjarr, dhe pak ujë, prandaj nuk është i rëndë. Duke qenë se përmbajtja e tij është natyrshëm e ngurtë, nuk përkulet lehtë nga pesha dhe e ruan gjatë formën kur përdoret në ndërtim. E meta e bredhit është se përmban shumë nxehtësi, e cila përshpejton kalbjen nga brenda. Po kështu, ai merr zjarr shumë shpejt për shkak të ajrit të shumtë në përbërjen e tij duke shkaktuar flakë të mëdha në ndërtesat ku përdoret.

Lisi është shumë i përshtatshëm për vende me lagështirë, prandaj përdoret për konstrukte nëntokësore. Duke qenë se ka teksturë poroze, nuk thith lagështirë për shkak të kompaktësisë së tij, por e meta e tij është se duke u larguar nga lagështia për t'i rezistuar asaj, shtrembërohet, dhe krijon çarje në muret apo konstruktet në të cilat përdoret. Verri, që rritet pranë brigjeve të lumenjve dhe që duket krejt i padobishëm si material ndërtimi, ka cilësi të jashtëzakonshme kur përdoret siç

¹⁸ Po aty, lib. II, kap. 9.

duhet. Ai përbëhet nga një pjesë shumë e madhe ajri dhe zjarri, por nuk ka pothuajse fare përmbajtje dheu, dhe shumë pak lagështirë. Nëse përdoret në vendet moçalore, në grumbuj të ngulitur pranë njëri-tjetrit, nën themelet e ndërtesave, verri thith ujin që i mungon dhe është i përjetshëm. Për këtë arsye përdoret për të mbajtur ndërtesa me peshë të madhe në zona bregdetare apo moçalore, sepse i ruan ato nga prishja dhe vetë nuk prishet kurrë. Kështu pra, një material fare i papërdorshëm mbi tokë, zgjat përjetësisht kur mbulohet nga uji.

Shkoza ka një sasi shumë të vogël zjarri dhe toke në përbërjen e saj, por një përqindje shumë të lartë ajri dhe uji, prandaj nuk thyhet lehtë dhe është shumë e lehtë për t'u përpunuar. Grekët e lashtë e përdornin për të bërë zgjedha për kafshët e tërheqjes. Selvia dhe pisha janë gjithashtu po aq të mira, sepse përmbajnë shumë ujë dhe një përzierje të të gjitha elementeve të tjera dhe nuk janë të prirura të deformohen shpejt. Kur përdoren në ndërtesa, jetojnë gjatë pa u kalbur, sepse lëngu brenda tyre ka një shije të hidhur, që me athtësinë e vet parandalon hyrjen e insekteve dhe si rrjedhim parandalohet edhe kalbja apo brejtja e tyre prej krijesave të vogla shkatërruese. Ndërtesat ku përdoren nga këto lloje druri zgjasin kanë jetëgjatësi të pafundme.

Kedri dhe dëllinja kanë të njëjtat përdorime dhe cilësi të mira, por, ndërsa selvia dhe pisha japin rrëshirë, nga kedri prodhohet një vaj i quajtur vaj kedri, që përdoret për të lyer librat, si dhe gjërat e tjera, që të mos dëmtohen nga krimbat ose nga kalbja. Statuja e Dianës në tempullin e Efesit është bërë prej kedri, dhe po kështu edhe tavanet me kuti si atje ashtu edhe në të gjitha fanat e tjera të famshme, sepse ai dru është i përjetshëm. Ky lloj druri rritet kryesisht në Kretë, Afrikë dhe në disa zona të Sirisë.

Larshi, i njohur vetëm për njerëzit e qyteteve në brigjet e lumit Po dhe brigjet e Adriatikut, jo vetëm që ruhet nga kalbja dhe krimbi falë idhtësisë së lëngut të tij, por nuk merr flakë dhe as ndizet vetëm, përveçse kur futet në një furrë me dru të tjerë. Edhe atëherë nuk merr zjarr dhe as nuk prodhon qymyr djegës, por konsumohet ngadalë për një kohe të gjatë.

Kjo ndodh, sepse larshi ka në përbërjen e tij një pjesë shumë të vogël të elementeve të zjarrit dhe të ajrit, dhe një masë të dendur dhe të fortë lagështire dhe toke, kështu që nuk ka pore të hapura përmes

të cilave zjarri mund të gjejë rrugën për ta djegur. Për më tepër, pesha e tij nuk e lejon të notojë në ujë, kështu që kur transportohet duhet të ngarkohet në anije ose në trape të bëra prej bredhi.

Ia vlen të dihet se si u zbulua ky dru, thotë Vitruvi dhe tregon historinë e emrit të drurit: Cezari ishte me ushtrinë e tij në afërsi të Alpeve dhe pasi urdhëroi qytetet ta furnizonin me ushqime, banorët e një fortесе të fortifikuar atje, të quajtur *Larignum*, duke besuar në forcën natyrore të mbrojtjes së tyre, refuzuan t'i bindeshin urdhrin të tij. Cezari urdhëroi forcat e tij për sulm. Përpara portës së kësaj fortесе ndodhej një kullë, e bërë nga trarë të këtij druri të vendosur në drejtime alternative në kënde të drejta me njëri-tjetrin, si një turrë zjarri funerali, dhe e ndërtuar lart, në mënyrë që të mund t'i largonin sulmuesit duke u hedhur kunja dhe gurë nga maja. Kur u vu re se ata nuk kishin predha të tjera përveç kunjave dhe se këto nuk mund të hidheshin shumë larg murit për shkak të peshës, Cezari u dha urdhër ushtarëve të tij të afroheshin dhe të hidhnin shkurre dhe pishtarë të ndezur në këtë mur mbrojtës, që t'i vinin flakën. Flaka ndezi shkurret rreth e rrotull kullës prej druri dhe, duke u ngritur drejt qiellit, dhe i bëri të gjithë të mendonin se edhe kulla ishte djegur.

Por kur zjarri u shua, u pa që kulla ishte krejt e padëmtuar. Cezari, i habitur, dha urdhër që të përdornin palisadën për rrethimin e zonës dhe banorët e qytetit u frikësuan dhe u dorëzuan. Më pas u pyetën se nga vinte ai dru që nuk ishte dëmtuar nga zjarri dhe ata treguan që ai lloj druri rritej me shumicë në atë zonë. Meqenëse ajo fortesë quhej *Larignum*, druri mori emrin e saj dhe quhet larsh. Ai transportohet nëpërmjet lumit Po në Ravena dhe mund të gjendet në Fano, Pesaro, Ankona dhe qytete të tjera në atë zonë. Nëse do të kishte vetëm një metodë të gatshme për të transportuar këtë material në Romë, do të kishte përdorim më të madh në ndërtesa, sugjeron Vitruvi, edhe nëse jo për qëllime të përgjithshme, të paktën për dërrasat e përdorura në strehët që rrethojnë blloqet e shtëpive, në mënyrë që të shmangej rreziku i përhapjes së zjarrit nga njëra ndërtesë te tjetra, duke qenë se dërrasa të tilla as nuk marrin zjarr nga flakët as nga qymyri i ndezur, dhe as nuk ndizen spontanisht.

Në fund, Vitruvi tërheq vëmendjen te fakti që të njejtët drurë mund të jenë të ndryshëm përsa i përket cilësisë, dhe kjo varet shumë sidomos

nga vendi ku janë rritur. Kështu p.sh. bredhi i rritur në male, ose bredhi i malësisë, siç quhet në Romë, nuk është kaq i mirë sa bredhi i vendeve të ulëta. Ky i fundit është jashtëzakonisht i fortë dhe si i tillë shumë i dobishëm për ndërtime. Bredhat e rritur në vende me diell të fortë nuk janë prej fibre poroze, prandaj janë të forta. Duke vuajtur nga thatësia e verës, dielli ua ka thithur gjithë lagështirën duke i forcuar dhe bërë të qëndrueshëm. Për këtë arsye rekomandohet që bredhat që përdoren për ndërtime të merren nga vende të ulëta dhe jo nga vende malore, pra nga vendet me diell të fortë dhe jo nga vende me hije, konkludon Vitruvi. Ky konkluzion shpjegon edhe faktin, se përse Arbëria mesjetare ishte tregu më i madh dhe më i preferuar i Republikës së Venedikut, përse i përket tregtisë së drurit të ndërtimit, ndërkohë që Republika e Venedikut mund të merrte fare mirë drurë nga vendet në veri të saj, të cilat ishin shumë të pyllëzuara në mesjetë.

Koncepte Vitruviane në qytetet shqiptare

Arkitektura në Shqipëri ka shfaqur që në periudhën prehistorike vazhdimësi në zgjidhjet planimetrike dhe tipare mesdhetare, duke shfrytëzuar materialet vendase. Më vonë, gjatë periudhave ilire dhe romake, ndërtimet sociale, teatrot, shëtitoret dhe tempujt tregojnë zbatimin e teknikave të avancuara të ndërtimit dhe zhvillimeve urbanistike. Principet e Vitruvit për simetri dhe proporcionalitet¹⁹ vihen re edhe në bazilikat e hershme kristiane, si ajo e Linit, e Mesaplikut, e Tepes, e Arapajt, etj. të cilat i kanë rezistuar kohës për të na dëshmuar për bukurinë e tyre por edhe për përdorimin e materialeve vendore dhe të teknikave të ndërtimit.

Edhe në qytete duket logjika vitruviane. Justiniana Prima p.sh. është një qytet i ndërtuar që nga themelet bazuar në principet e Vitruvit: Akropoli ose pjesa e sipërme e qytetit, që ishte edhe e fortifikuar, pjesa e banuar dhe forumi të ndara në katër blloke dhe dy rrugë kryesore. Prokopi e përshkruan qytetin si një qytet të furnizuar bollshëm me ujë të rrjedhshëm, gjë që vërtetohet edhe nga evidenca arkeologjike që kanë nxjerrë në pah një sistem aquaduktesh dhe cisterna të mëdha

¹⁹ *De Architectura*, Libri III.

si dhe sisteme dehidruese, me kanale poshtë rrugëve, që me siguri i kanë shërbyer higjenës së qytetit. Po kështu qyteti kishte banjo termale dhe rrugë të gjerë me trotuare (*porticoes*), gjë që tregon për rregull në hapësirën urbane. Fortifikimet në formë patkoi janë të ndërtuara me teknika shumë cilësore të punimit të gurit, duke përfshirë këtu edhe *opus mixtum* (gurë dhe tulla së bashku), teknikë kjo që garantonte qëndrueshmëri (*firmitas*).

Durrësi ishte jo vetëm porti më i madh i Adriatikut lindor, por edhe pikënisja e Via Egnatia, gjë që e bënte atë të ishte një qytet me rëndësi të jashtëzakonshme për Perandorinë Romake dhe më vonë atë Bizantine. Funkcioni i qytetit si port dhe integrimi i tij në rrjetin e rrugëve romake për tregti dhe logjistikë ushtarake e bëjnë atë një qytet me funksionalitet jashtëzakonisht të lartë. Amfiteatri i Durrësit, njëri ndër më të mëdhenjtë në Ballkan, është ndërtuar për t'u rezistuar shekujve me një teknikë masonerie që akoma mbetet mister për nga fortësia dhe stabiliteti i saj. Edhe plani i vetë qytetit me rrjetin Hippodamian të rrugëve flet për konceptet e Vitruvit në ndërtimin e qyteteve, ku bukuria duhet të shoqërojë fortësinë dhe funksionalitetin.

Bukuria bie në sy më shumë në qytetin e Apollonisë, duke qenë se u ndërtua si tempull për hyjninë e Apollonit. Odeon dhe Bouleuterioni ashtu si doriku dhe joniku pasqyrojnë stile arkitekturale që bazohen mbi sistemin proporcional të Vitruvit. Përveç bukurisë, Apollonia ishte e pajisur edhe me infrastrukturë dhe fontana publike, që ishin komponente vitale për shëndetin dhe konfortin e qytetareve në qytetet e përshkruara nga Vitruvi.

Butrinti ishte një qytet sa i rëndësishëm strategjikisht, aq edhe i rëndësishëm kulturalisht, prandaj është lehtë të dallosh si *firmitas* (qëndrueshmërinë) në sistemin e aquaduktit dhe në fortifikimet inxhinierike ashtu edhe *utilitas* (funksionalitetin) në banjot, forumin romak, teatrin dhe në zonat funksionale për hapësira publike. Fortifikimet dhe muret rrethuese tregojnë për parimin e *firmitas* (qëndrueshmërisë), prandaj stili *opus quadratum* dhe *opus reticulatum* gjendet shpesh në këto qytete fortesa shqiptare që kanë mbijetuar edhe sot e kësaj dite. Funksionaliteti (*utilitas*) është gjithashtu i pranishëm në këto qytete dhe vihet re në veprat publike siç janë aquaduktet, banjot dhe rrugët siç ishte p.sh. *Via Egnatia*. Tempujt dhe teatrot flasin për *venustas*, principin e

tretë të Vitruvit, që është bukuria. Territoret shqiptare ishin të mbushura me vepra të tilla në antikitet: teatri i Apollonisë, amfiteatri i Durrësit, i Butrintit etj.

Qyteti i Beratit si ilustrim i parimeve arkitekturore të Vitruvit

Lidhja midis parimeve të Vitruvit dhe qytetit të Beratit është një ilustrim që synon të tregojë ndikimin e parimeve të tij në vendin tonë, sepse ka të bëjë me pikëtakimin e arkitekturës klasike, urbanistikës helenistike-romake dhe përshtatjes vernakulare në Ballkan. Sigurisht që nuk po flasim këtu që Vitruvi ka projektuar drejtpërdrejt në Berat (Antipatrea e lashtë), por parimet e tij të famshme të përmbledhura në traktatin *De Architectura*, gjejnë shprehje të qartë në strukturën, urbanistikën dhe arkitekturën tradicionale të qytetit të një mbi një dritareve. Kjo lidhje mund të analizohet përmes triadës së famshme vitruviane: *firmitas* (qëndrueshmëria), *utilitas* (dobishmëria), dhe *venustas* (bukuria), si dhe përmes traktatit të tij mbi urbanistikën.

Urbanistika dhe përzgjedhja e terrenit (parimet e Vitruvit)

Vitruvi kushtoi një rëndësi të veçantë zgjedhjes së vendit për ngritjen e një qyteti, duke theksuar shëndetin e banorëve, mbrojtjen nga erërat dhe ekspozimin ndaj diellit. Berati, i vendosur midis maleve të Tomorrit and Shpiragut dhe i ndarë nga lumi Osum, zbaton instinktivisht parimin vitruvian të përshtatjes me mikroklimën. Lagjet historike (Mangalemi dhe Gorica) janë të mbrojtura nga erërat e forta falë gjeografisë ngrirëse të luginës. Jo vetëm mbrojtja nga elementet e natyrës, por edhe orientimi ndaj diellit është shprehje e parimeve të lashta të përshkruara nga Vitruvi. Mangalemi, i ndërtuar mbi faqe kodre, është një shembull perfekt i shfrytëzimit të dritës dhe nxehtësisë diellore gjatë dimrit, një pikë ku Vitruvi këmbëngulte shumë për të garantuar utilitas (dobishmërinë) dhe shëndetin e mjedisit të banimit.

Arkitektura e Beratit, veçanërisht kalaja dhe muret mbajtëse të shtëpive, tregon një mjeshtëri të lartë inxhinierike. Përdorimi i gurit lokal, i lidhur me llaç gëlqereje dhe teknikave me korniza druri (hatulla) që thithin lëkundjet sizmike, tregon një kuptim të thellë të qëndrueshmërisë

strukture në një zonë me aktivitet sizmik. Shtëpitë beratase janë të ndara në mënyrë strikte sipas funksionit: kati përdhes (shpesh pa dritare ose me dritare të vogla) shërbente si depo, dhomë steriliteti apo çardak për punë, ndërsa katet e sipërme, të dala me konsuj (shahnisht), shërbenin për banim. Kjo ndarje e qartë funksionale përputhet me idenë vitruviane se çdo pjesë e ndërtesës duhet t'i shërbejë qëllimit të saj pa penguar tjetrën. Bukuria e Beratit nuk vjen nga dekorimet e ngarkuara, por nga proporcioni dhe simetria, dy koncepte kyçe për Vitruvin. Përsëritja ritmike e dritareve krijon një fasadë harmonike që ndërvepron bukur me dritën. Vitruvi argumentonte se bukuria buron nga harmonia e pjesëve me të tërën (eurythmia), gjë që në Berat shihet në mënyrën se si lagjja integrohet si një trup i vetëm me peizazhin shkëmbor.

Në Librin I të *De Architectura*, Vitruvi jep udhëzime të detajuara për ndërtimin e mureve mbrojtëse dhe kullave, duke sugjeruar që ato duhet të jenë rrethore ose poligonale për t'i rezistuar më mirë goditjeve, gjë që vihet re shumë mirë te Kalaja e Beratit. Kalaja e Beratit, me fazat e saj të ndryshme të ndërtimit (nga periudha ilire, romake, bizantine e deri tek ajo osmane), pasqyron pikërisht këtë evolucion. Kullat katrore dhe rrethore të kalasë dhe shtrirja e mureve ndjekin linjat natyrore të kreshtës, duke zbatuar teoritë klasike të fortifikimit ushtarak që Vitruvi i kodifikoi për botën romake.

Ajo që e bën Beratin unik në kuadrin e teorive arkitekturore është se si parimet klasike të simetrisë, proporcionit dhe përshtatjes me mjedisin (që promovonte Vitruvi) u filtruan përmes shekujve. Ato u kombinuan me arkitekturën bizantine dhe ballkanike-osmane, duke krijuar një model të veçantë të urbanistikës organike. Në vend të një plani hipodamik (me rrjetë rrugore të rregullt), Berati aplikon parimet e rregullsisë dhe harmonisë brenda një terreni plotësisht të thyer.

Analiza e fasadave të shtëpive tradicionale beratase përmes thonjzave të teorisë klasike zbulon një lidhje të jashtëzakonshme midis gjeometrisë intuitive të mjeshtërve popullorë dhe rregullave rigorozë të arkitekturës antike. Ndonëse ndërtuesit beratas nuk përdornin rregullore të shkruara matematikore si ato të Vitruvit, ata operonin me të njëjtat parime të simetrisë (symmetria) dhe proporcionit (analogia). Për Vitruvin, proporcioni ishte harmonia modulare e pjesëve të ndërtesës në raport me njëra-tjetrën dhe me të tërën, e frymëzuar nga përmasat e trupit të

njeriut (Njeriu Vitruvian) dhe Prerja e Artë (ose Proporcioni Hyjnor: Phi \afërsisht 1.618).

Në fasadat e Mangalemit dhe Goricës, kjo analizë matematikore zbërthehet në tri nivele kryesore: Vitruvi propozonte që çdo ndërtesë të kishte një *modul* (një njësi matëse standarde, si p.sh. diametri i një shtylle) nga i cili rrejdhin të gjitha përmasat e tjera. Në shtëpizën beratase, këtë rol e luan dritarja. Dritaret beratase shpesh ndjekin raportin 1:1.5 ose 1:1.6. Nëse gjerësia e dritares merret si njësi (1), lartësia e saj është afërsisht 1.618 (Perja e Artë). Ky drejtkëndësh i artë garanton që hapësira e dritës të jetë estetikisht e pëlqyeshme për syrin dhe funksionale për ndriçimin. Hapësira e murit midis dy dritareve të njëpasnjëshme nuk është kurrë e rastësishme. Ajo shpesh është e barabartë me gjysmën e gjerësisë së dritares ose me vetë gjerësinë e plotë të saj (1 modul). Ky ritëm krijon një sekuencë matematikore të pastër: *Dritare (1) - Mur (0.5) - Dritare (1)*, që i përgjigjet ritmit të kolonadave klasike që përshkruan Vitruvi.

Nëse analizojmë të gjithë sipërfaqen e katit të sipërm të banimit (fasadën e bardhë të dalë mbi konsuj), vërejmë se përmasat makro të saj tentojnë drejt Proporcionit Hyjnor. Raporti lartësi-gjerësi: Gjerësia totale e fasadës së një shtëpie tipike beratase në raport me lartësinë e katit të dytë (nga fundi i konsujve të drunjtë deri te streha e çatisë) shpesh qëndron në raportin 1.618:1. Shtëpia beratase është e ndarë në dy botë: kati përdhes prej guri (i rëndë, solid, i mbyllur) dhe kati i sipërm (i lehtë, i bardhë, i hapur). Lartësia e katit të guri në raport me lartësinë e katit të drunjtë shpesh përsërit të njëjtin proporcion të artë, duke krijuar një ndjesi stabiliteti ku pjesa më e rëndë shërben si bazë vizuale për pjesën më të lehtë. Vitruvi përcakton *Eurythmia-n* si pamjen e bukur dhe harmonike në përbërjen e elementeve. Në Berat, kjo arrihet përmes përsëritjes modulare. Nëse vizatojmë një rrjetë gjeometrike (grid) mbi fasadën e Mangalemit, do të shohim se pozicionimi i dritareve ndjek një simetri rrezore ose aksiale: Raporti i dritareve të Mangalemi është pak a shumë i barabartë me Φ që do të thotë Gjerësia Totale pjesëtuar me Lartësia Totale është e barabartë me 1.618. Kjo vihet re edhe te numri i dritareve. Fasada ballore zakonisht përmban një numër tek dritanesh 3, 5, ose 7. Kjo bëhet që boshti qendror i shtëpisë të bjerë mbi një dritare (ose mbi një dhomë kryesore si oda e miqve), duke krijuar një simetri

të dyanshme perfekte. Kjo është e njëjta logjikë që romakët përdornin në projektimin e tempujve të tyre. Tempujt me numër tek kolonash në ballon kryesore ishin të ndaluar, por dritaret dhe dyert ndiqnin rregullin e pikës qendrore të fokusit.

Kjo harmoni matematikore në Berat nuk vinte nga ekuacionet abstrakte, por nga dy faktorë praktikë që përkojnë me teorinë e Vitruvit. Së pari përdorimi i trupit si njësi matëse. Ndërtuesit beratas përdornin *pëllëmbën*, *hapin* dhe *krahun* si njësi matëse. Duke qenë se vetë trupi i njeriut është i ndërtuar mbi raportet e Prerjes së Artë, përdorimi i këtyre njësive kalonte instinktivisht proporcionet njerëzore në arkitekturë. Gjatësia e trarëve të drurit të disponueshëm në pyjet e zonës diktonte distancat maksimale që mund të mbulonte apo mbante një shtëpi pa u shembur (parimi i *firmitas*). Kufizimet strukturore të materialit i detyronin ndërtuesit të gjenin raportin ideal midis peshës dhe zbrazëtisë, duke përfunduar në mënyrë natyrale te Drejtkëndëshi i Artë.

Kjo analizë tregon se Berati nuk është thjesht një grumbullim organik shtëpish mbi kodër, por një sistem urban me një matricë të fshehur gjeometrike, ku çdo dritare është një notë në një simfoni matematikore që Vitruvi do ta vlerësonte maksimalisht. Njohja e principeve të pëshkruara nga Vitruvi vihet re sidomos në traditat e ndërtimit të shqiptarëve, duke treguar për një vazhdimësi vendore të një urtësie që popujt e tjerë nuk e zotëronin. Veprat e gurit ndër të cilat edhe kullat e gurit janë jo vetëm fortifikime që mbrojnë nga armiku dhe nga elementet e motit, por edhe vepra arti në vetvete që i kanë rezistuar kohës. Muret masive prej guri në themel janë elemente bazë të përshkruara për themelet që duhet të jenë të thella, në vend të thatë dhe solid për të mënjанuar rrëzimin e ndërtesave.²⁰ Përdorimi i materialeve të rënda vendore është gjithashtu një tjetër premisë e theksuar nga Vitruvi. Si rrjedhojë e kësaj logjike, ose ndoshta edhe e kundërta, një traditë vendore e reflektuar fort në veprën e Vitruvit, është edhe përdorimi i gurit, drurit dhe gëlqeres, ku shqiptarët janë shquar gjatë gjithë mesjetës edhe në vendet e tjera.²¹

²⁰ *De architectura*, lib. III.

²¹ Edmond Malaj, “Mjeshtërit dhe zejtarët shqiptarë në Raguzë gjatë Mesjetës” *Studime Historike* 1-2 (2020), 7-36. Zef Pllumi, *Frati i Pashallarëve Bushatli të Shkodrës (At Erasmo Balneo) (1756-1788). Kronikë e gojdhënë* (Shkodër: Botime Françeskane, 2017), 79. Jahja Drançolli, “Monumentet e kultit katolik gjatë Mesjetës

Ky artikull u përpoq të hedhë sado pak dritë mbi lidhjet teorike dhe praktike mes principeve klasike të përshkruara nga Vitruvi në librin e tij “Për Arkitekturën”, veçanërisht përsa i përket materialeve të përdorura për ndërtim, planifikimit të qyteteve dhe teknikave ndërtuese dhe manifestimet e tyre në ndërtesat e shqiptarëve duke filluar që nga antikiteti e deri në mesjetë.

në Kosovë”, në *Krishtërimi ndër shqiptarë* (Shkodër: Phoenix, 2000), 149. Thomas Graham Jackson, *Dalmatia: The Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, vol. II. (Oxford: At the Clarendon Press, 1887), 233, 372. Rudolf von Eitelberger von Edelberg, *Gesammelte kunsthistorische Schriften*, Band IV: Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Trau, Spalato und Ragusa (Vienna: Wilhelm Braumüller, 1884), 80. Giuseppe Gelcich, *Zeta dhe Dinastia e Balshajve* (Tiranë: Shtëpia Botuese “55”, 2009), 366. Andrija Mutnjaković, *Andrea Allessi*. Përktheu në shqip: Vehap Shita dhe Burbuqe Kelmendi. Prishtinë: Rilindja, 2003.

